

УДК [930.253+930.272](477)"1960/1999"

Т. М. БАРАБАШ*

**ПАЛЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІВІСТІВ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО
АРХІВУ УКРАЇНИ, М. ЛЬВІВ
(1960–1990-і рр.)**

Висвітлено дослідження латинського та кириличного письма документів міста Львова, здійснені працівниками Центрального державного історичного архіву України, м. Львів у 1960–1990-их рр. Проаналізовано наукові праці П. Захарчишин, Е. Ружицького та інших архівістів, вказано на їх значення у розвитку української палеографії.

Ключові слова: Центральний державний історичний архів України, м. Львів; палеографічні дослідження; латинське письмо; кириличне письмо.

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр., у період хрущовської відлиги, в українській науці посилювався інтерес до спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін¹, окреслилися наукові орієнтири архівознавчих і джерелознавчих досліджень, актуалізувались питання реформування системи історичної освіти; отже, зростала роль спеціальних історичних дисциплін у подальшому розвитку історичної науки².

Відповідно до “Положення про Державний архівний фонд Союзу Радянських Соціалістичних республік” від 13 серпня 1958 року, серед науково-дослідних установ, що мали розвивати різні види наукової роботи, опинялися й архіви³. Серед їх переліку був і Центральний державний історичний архів Української Радянської Соціалістичної республіки (далі-ЦДІАЛ) у місті Львові. Як установа, що прийшла на зміну Земському архіву, Центральному архіву Давніх актів, ЦДІАЛ постав внаслідок реорганізації у 1958 р., з підпорядкуванням Архівному Управлінню УРСР⁴.

Для виконання положень про наукову діяльність у 1961 р. в ЦДІАЛ відбулось розширене засідання методичної ради архіву; в ньому взяли участь представники архівних, музейних установ, бібліотек та вищих навчальних закладів – загалом близько 150 осіб⁵. Із доповіддю “Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів” виступив академік Іван Крип’якевич, де подав план впровадження наукової роботи в архіві. Оптимальною формою такої роботи історик вважав проведення семінарів, учасникам яких випадало завдання розробляти різні теоре-

---

* *Барабаш Тарас Мстиславович* – зберігач фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ ім. І.Франка.

тичні та практичні проблеми СІД на базі матеріалів ЦДІАЛ⁶. Планувалось здійснювати дослідження в сфері геральдики, дипломатики, джерелознавства, нумізматики, сфрагістики, філігранології та палеографії⁷. Ідеї Крип'якевича були підтримані і схвалені Науково-методичною радою. За перші двадцять років, що стали найпродуктивнішими в історії семінару, відбулось 97 занять, на яких було заслухано і обговорено 392 доповідей та повідомлень⁸. В архіві облаштовано експозицію кабінетів різних СІД⁹. За скрупульозність досліджень, результати яких заслуховувались на семінарі, їх тематичну поліформатність та ґрунтовну емпіричну джерельну базу історик Валентина Бездрабко назвала семінар “науковим феноменом”¹⁰.

Виступи на семінарах, що переростали у виступи на міжнародних конференціях, публікації в академічних журналах, посприяли розвитку СІД в Україні у теоретичному та практичному плані. Найбільше досліджень було зроблено у сфері сфрагістики, археографії та філігранології, натомість на інші дисципліни – історичну хронологію, метрологію, нумізматику – зверталась спорадична увага. Зокрема, це стосується і палеографічних досліджень. Хоч кількість таких була невеликою, їх автори виявились піонерами української історіографії в галузі наукового аналізу письма актів та документів, збережених в архівах України. Прикметно, що впродовж десятків років вони були чи не єдиними українськими вченими, що вивчали проблеми палеографії взагалі. Саме тому видається доцільним глибше розкрити специфіку цих досліджень.

На першому науковому семінарі (1961 рік) з доповіддю “Львівське письмо XVI–XVII ст.” виступила старший науковий співробітник архіву Пелагея Фостик-Захарчишин (1916–1973 рр.). Текст доповіді згодом ліг в основу однойменної публікації¹¹. П. Захарчишин проаналізувала письмо кириличних документів Львівського Успенського братства (ставропігії), вказала на його каліграфічність, навела відмінності між російським та українським скорописом вказаного періоду. Дослідження підсумовується цікавою і концептуальною теорією – на розвиток письма Львівської графічної школи мало вплив готичне і ренесансне (гуманістичне) письмо. Як пише автор, “у львівському письмі бачимо стремління до видовження ліній і загострення кутів в рисунках окремих літер, що було характерним для готичного письма; спостерігаємо також стремління до заокруглення кутів і петель в рисунках букв, що було характерним для письма епохи Ренесансу”¹². Дослідниця вказує на альтернативну ситуацію, коли графіка літер польсько- чи латиномовних документів нагадувала кириличну. Щоправда, не подає прикладів для перевірки цієї тези, а стверджує апріорі. Досі ніхто з українських палеографів не підійшов детальніше до розгляду достовірності цієї теорії взаємовпливу різних графічних систем. Ще одне, цікаве та апріорне твердження Захарчишиної про те, що письмо Богдана Хмельницького ближче до письма Львівської школи, ніж до Київської, отже, вчився гетьман у Львові¹³.

Висновок так і залишається припущенням, оскільки документи, писані Хмельницьким, як кирилицею, так і латинським алфавітом, не стали ще об'єктом ретельного палеографічного дослідження. П.Захарчишин продовжила свої палеографічні студії суміжними дипломатичними, дослідивши також діяльність писарів та архівістів земських і гродських канцелярій західноукраїнського регіону у XV–XVIII ст.¹⁴.

У кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. низку публікацій палеографічної тематики видав Едвард Ружицький, науковий співробітник архіву¹⁵. Він пішов більш практичним шляхом, ніж Захарчишина, скерувавши своє зацікавлення на систему скорочень львівського документального латинського письма XIV–XVIII ст., чому й була присвячена перша його стаття, що вийшла в 1968 р¹⁶. Одним із найважливіших розділів латинської середньовічної палеографії є її система скорочень або брахиграфії. Пізнання цієї системи, на думку автора, є запорукою правильного прочитання тексту, встановлення часу недатованих документів та з'ясування їх походження¹⁷. В даному дослідженні зроблена спроба в загальних рисах подати систему та принципи класифікації латинських середньовічних та модерних скорочень, враховуючи їх стан та вживання у документах ЦДІА УРСР у м. Львові. Використана джерельна база – це акти гродських і земських судів Львова, колекція грамот на пергаменті, грамоти фонду греко-католицької митрополичої консисторії¹⁸.

Е.Ружицький у брахиграфічній системі латинського письма документів, що зберігаються у Львові, виділяє суспенсії (скорочення, при якому відсутня кінцева частина слова), контракції (скорочення, при якому відсутня середина слова) та скорочення за допомогою інших спеціальних знаків¹⁹. Найбільш поширені контракції²⁰. Надзвичайно різноманітна графіка скорочень за допомогою спеціальних символів. У XIV–XV ст. скорочення досить часті. З XVI ст. частота вживання скорочень падає і спостерігається доволіна варіативність графіки та способу скорочення. Одна із аналізованих міських лавничих книг, де записи велись польською та німецькою мовами, підтверджує вплив латинської брахиграфічної системи на формування системи скорочень у цих мовах²¹.

Абревіатури, відтворені у публікації за допомогою ротопренту, подані в алфавітному порядку сучасною латинською графікою. Розшифрування подається згідно із правописом класичної латинської мови. При перекладі на українську мову подається одне із визначень відповідно до граматичної форми латинського дієслова. Всього у статті наведено більше трьохсот скорочень²².

Згодом Е.Ружицький описав особливості цифрової системи латинського письма на тій же джерельній базі²³ і зафіксував вживання двох систем: арабської і римської. Римська система переважає у документах XIV–XV ст. на позначення дат та у грошово-лічильних розрахунках. Арабські цифри у цей час використовуються на позначення днів тижня.

В другій половині XV ст. вони починають вживатись поряд з римськими, а далі – у XVI ст. – повністю витісняють римські. Однією із причин цього було впровадження декретом Сигізмунда I лонгерії – комісії міського господарства. На арабську цифрову систему повністю переходять канцелярії земських, гродських судів, міська канцелярія Львова. У рахункових книгах Львова римські цифри зберігаються до 20-х рр. XVI ст.²⁴. Опис цифрових позначень в латинському письмі Е. Ружицького надалі не поглиблювався і не проводився українськими палеографами в інших джерелах.

Остання праця автора із циклу палеографічних досліджень присвячена скороченням меншого хронологічного періоду (XIII–XVI ст.), що обумовлюється складністю брахиграфічної системи того часу²⁵. Для аналізу було вибрано 135 найтиповіших скорочень. За припущенням Ружицького, цей матеріал може стати основою для вивчення історії розвитку латинського письма на найбільш віддалених регіонах його поширення²⁶. При суспенсіях в XIV–XV ст. починають використовуватись виносні літери. Та згодом це явище переходить до контракцій. Тут вони вживаються в кінці, як виняток – у середині. Виносними зазвичай є літери *m*, *o*, *t*²⁷. Спеціальні знаки представлені у кількох групах: 1) знаки, що замінюють *con* та *us*; 2) знак у вигляді цифри 7 на означення *et*; 3) спеціальні скорочення буквосполучень, що починаються на *p* і *q*; 4) знак на позначення *rum* та ін.

Автор робить висновок, що кількість скорочень залежить від мети створення документа чи запису, а не від бажання зекономити писарський матеріал. У аналізованих книгах особливо періоду XIV–XV ст. в текстах скорочується в середньому кожне друге слово. Це актуалізує укладення словника скорочення²⁸, який власне і був розроблений Ружицьким.

У 1980 р. був розроблений “Координаційний план науково-дослідницьких робіт в Українській РСР на 1981–1985 рр.”, що поширювався і на архівні установи. Серед його планів-проектів, що мали втілюватись на семінарських заняттях в ЦДАЛ, був проект “Розвиток українського скоропису в XIV–XVIII ст.”. Його виконавиця Уляна Єдлінська (в 1974–1989 рр. – науковий співробітник, завідувач відділу публікацій ЦДАЛ)²⁹ в рамках проекту розробила правила передачі тексту рукописів українських та іншомовних документів, що були ухвалені в 1985 році³⁰. Правила обговорювались на республіканській нараді стосовно стану та перспектив розвитку української археографії і вийшли друком, у співавторстві із В.Страшком³¹. Створення цих правил було результатом археографічної діяльності У.Єдлінської, зокрема і в напрямі наповнення інформаційно-експозиційним матеріалом кабінету “Палеографія” в архіві.

У 1988 р. науковий співробітник архіву Наталія Царьова опублікувала проект публікації палеографічного альбому латинського скоро-

пису XIV–XVII ст.³². А дещо пізніше, у 90-х р., з-під її пера вийшли дві статті, присвячені особливостям письма та декору документів, що зберігаються у ЦДІАЛ. Вони залишилися ненадрукованими. Із дозволу автора переглянуто машинописи статей. У першій з них, “Із спостережень над готико-гуманістичним письмом XVI століття у Львові”, Н. Царьова подає історію розвитку латинської мови у Львові та книжної культури міста, стверджує тезу про невід’ємність писарської манери від системи навчання та досконалого знання латинської мови. Також фіксується перехід від готико-гуманістичного курсиву до неоготичного курсиву і гуманістичного курсиву впродовж XVI ст., робиться спроба з’ясувати, чи можна говорити про львівську писемну школу³³. Друга стаття присвячена особливостям художнього оздоблення пергаментних грамот та документів ЦДІАЛ, кількість яких, за підрахунками автора, складає близько 1,5 тисячі. За типами художнього оздоблення в них можна виокремити ініціали, орнаменти (бордюр, арматура, герби), мініатюри та комбіновані оздоблення. За способом оздоблення та кольористикою автор визначає моно- та поліхромні оздоблення. Монохромія охоплює період від XIII до XVI ст., з XVII ст. переважає поліхромія³⁴. Варто відзначити, що Н. Царьова також виступила співатором рецензії на підручник викладача Львівського національного університету ім. І.Франка Михайла Кріля “Латинське письмо та його види”³⁵ разом із Василем Кметем (у 1995–1997 рр. – архівістом відділу давніх актів ЦДІАЛ) та Орестом Мацюком (директором ЦДІАЛ у 1991–1999 рр.).

У 1992 р. вийшла стаття Ніни Шестакової, працівника відділу давніх актів ЦДІАЛу “Палеографія кириличних документів XVI–XVII ст.”³⁶. Для дослідження вибрано кілька документів різного походження із фондів № 131 (Колекція пергаментних грамот) та № 129 (Львівський ставропігійський інститут): 1) привілей 1522 р. молдавського господаря Стефана V міській раді Львова; 2) привілей 1586 року антиохійського патріарха Іоакима Доу Львівському Успенському братству; 3) копія патріаршого привілею від 1609 року; 4) акт рішення православного собору 1596 року в Бересті³⁷. Н. Шестакова звернула увагу на тип письма документів, характерні риси графіки літер, способи скорочень та орнаментацию. На думку автора, грамота від 1609 року може служити взірцем львівського письма, палеографічні особливості якого описала П. Захарчишин³⁸. Завершуючи статтю, Н. Шестакова зауважила, що кожна із аналізованих нею грамот варта окремого палеографічного дослідження³⁹.

З кінця 1990-х рр. тематика палеографічних досліджень більше не розроблялась архівістами ЦДІАЛ. Та зреалізовані ними у 1960–1980-х роках проекти свідчать про здатність палеографії, з-поміж інших дисциплін, до самостійного розв’язання історичних проблем⁴⁰. Так, було проаналізовано кириличне і латинське письмо, документальні записи церковних та світських урядів, укладено словник скорочень для науковців, щоб полегшити опрацювання документів, а також здійснено

перші спроби теоретичного узагальнення специфіки розвитку письма у Львові. І, що найважливіше, закладено фундамент для подальших наукових напрацювань, окреслено коло питань, які потребують відповіді, і подано взірці для палеографічних студій.

¹ *Заболотна І.* Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2009. – Вип. 13. – С. 767.

² *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України у Львові: науковий феномен // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Збірник наукових праць. – Львів, 2008. – Випуск 1. – С. 547.

³ Там само.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник. – Львів–Київ, 2001. – С. 12.

⁵ *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства... – С. 548.

⁶ Там само. – С. 549.

⁷ Там само. – С. 550.

⁸ Там само. – С. 563–564.

⁹ Там само. – С. 560–562.

¹⁰ Там само. – С. 546.

¹¹ *Захарчишин П. І.* Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. – Київ, 1964. – С. 189–194.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. Р-1, оп. 1, спр. 354, арк. 37.

¹³ Там само, арк. 39.

¹⁴ *Захарчишин П.* Писарі й архівісти земських та городських канцелярій на західноукраїнських землях в XV–XVIII ст. // Архіви України. – Київ, 1969. – № 1. – С. 15–26.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. Р-1ос, оп. 1, спр. 84, арк. 102.

¹⁶ *Ружицький Е.* Скорочення в латинських документах 14–18 ст.: за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та ін. Спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 1968. – С. 138–162.

¹⁷ *Ружицький Е.* Скорочення в латинських документах 14–18 ст. – С. 138.

¹⁸ Там само. – С. 140.

¹⁹ Там само. – С. 144.

²⁰ Там само. – С. 145.

²¹ Там само. – С. 151.

²² Там само. – С. 153.

²³ *Ружицький Е.* Цифри латинського письма 14–18 ст.: на матеріалах ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1971. – Вип. 6. – С. 145–153.

²⁴ *Ружицький Е.* Цифри латинського письма... – С. 153.

²⁵ *Ружицький Е.* Скорочення в латинському готичному письмі 13–16 ст.: за матеріалами ЦДІА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972 р. – Вип. 7. – С. 93–102.

- ²⁶ Ружицький Е. Скорочення в латинському готичному письмі 13–16 ст... – С. 94.
- ²⁷ Там само. – С. 95.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ ЦДІАЛ України, ф. Р-1, оп. 1, спр. 998, арк. 11–27.
- ³⁰ Бездрабко В. Семінар з архівознавства... – С. 96.
- ³¹ Єдлінська У., Страшко В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток. Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.). – К., 1990.
- ³² Царьова Н. Палеографічний альбом латинського скоропису XV–XVIII ст. (на матеріалах актових книг). Проект // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). – Київ, 1988. – С. 195–196.
- ³³ Царьова Н. Із спостережень над готико-гуманістичним письмом XVI століття у Львові / На правах рукопису.
- ³⁴ Царьова Н. Художнє оздоблення документів на пергаменті (на матеріалі Центрального державного історичного архіву, м. Львів) / На правах рукопису.
- ³⁵ Царьова Н., Мацюк О., Шестакова Н., Кметь В. *Agis discernendi vera ac falsa*. Рецензія на: М. М. Кріль “Основи палеографії. Навчальний посібник. Київ, 1995” та М. М. Кріль. “Латинське письмо та його види: Текст лекцій. Львів, 1996” // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 3. – Київ, 1998. – С. 171–181.
- ³⁶ Шестакова Н. Палеографія кирилических документів XVI–XVII ст. // Україна в минулому. – Київ–Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 61–69.
- ³⁷ Там само. – С. 61.
- ³⁸ Там само. – С. 65.
- ³⁹ Там само. – С. 69.
- ⁴⁰ Бездрабко В. Основні риси розвитку джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін і документознавства: закономірні та випадкові фрейми (1960–1980) // Архіви України. – 2009. – № 1–2. – С. 33.

Освещены исследования латинского и кириллического письма документов Львова, проведенные сотрудниками Центрального государственного исторического архива Украины во Львове в 1960–1990-х гг. Проанализированы научные работы П. Захарчишин, Е. Ружицкого и других архивистов, указано на их значение в развитии украинской палеографии.

Ключевые слова: Центральный государственный исторический архив Украины, г. Львов; палеографические исследования; латинское письмо; кириллическое письмо.

The research of Latin and Cyrillic writing in the documents of the L'viv City done by the archivists of Central State Historical Archives of Ukraine in the L'viv City for the period 1960–1990 has been shown in the article. The scientific works of P. Zahartchyshyn, E. Ruzhyc'kyj and other archivists have been analyzed; their importance in the development of Ukrainian paleography has been determined.

Keywords: The Central State Historical Archives of Ukraine, L'viv City; the paleographic research; the Latin script; the Cyrillic script.